

dc_2034_22

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Kalmár Melinda

**Korporatív, szovjet, hibrid
Egy formáció metamorfózisa**

**Budapest
2022**

I. Célok, kérdések, előzmények

Percepció, interpretáció, praxis és formáció

A 20. századi autoriter rendszerek vizsgálatának egyik megkerülhetetlen kérdése az, hogy vajon tekinthetők-e ezek a struktúrák a globalizációs folyamatok regionális, determinált percepcióiként, illetve tudatos alternatív interpretációiként. Akár az „ösztönösebb”, akár a tudatosabb változatokat feltételezzük (vagy ezeket együttesen), fontos szem előtt tartanunk, hogy mindvégig elméleti és gyakorlati viszonyulásokról beszélünk egyszerre. Azaz, nem csupán a külvilág érzékeléséről, illetve kognitív „elsajátításáról”, hanem az ezekkel összefüggő sokrétű praxisról is, és nem mellékesen a kettő folytonos kölcsönhatásáról.

Ez az érvelés itt két fő feltevésből indul ki. Az első szerint az ideológiák és működő struktúrák együttesen – egymást kiegészítve és ösztönözve – „értelmezik” a globális folyamatokat. Ha a *félperiferiális praxisok globalizáció-percepcióit* állítjuk a középpontba, akkor érdemes vizsgálnunk, milyen szerepet játszik egy-egy formáció sajátosságainak alakulásában az, hogy az adott társadalom miként értelmezi a globális folyamatokban betöltött szerepét.

Másik feltevésünk a *történetiség* jelentőségét emeli ki *a modern autoriter rendszerek jellemzőinek kutatásában*. Azt, hogy a modern autoriter szisztémák modellezésekor nem csak jelenlegi működésüket és ideológiáikat szükséges vizsgálni, hanem mély történelmi folytonosságukat is. A történelmi múltra is kiterjesztett érdeklődés előnye, hogy érzékeltetheti a tartósan továbbélő előzményeket, és utalhat a várható jövőbeni tendenciákra is. Leginkább arra, hogy a „hol van a helyünk a világban” fókuszú önértelmezői társadalmi víziók elemei nem szívódnak fel egyik pillanatról a másikra, olyankor sem, amikor egy-egy jellegzetes rendszer látványosan összeomlik. Valószínűbb, hogy az autoriter készletések nem egy esetben nagyon is reziliensek tudnak lenni, és a nem- vagy nemegészen demokratikus formációs jellegzetességek megújult formákban, „magasabb” szinteken visszatérhetnek.

A globalizációfelzárkóztató és feltartóztató ideológiák, illetve a velük szimbiózisban működő politikai rendszerek *történelmi vizsgálata* tehát újrakeretezheti a modern hibridekről alkotott képet. A tágabb civilizációs környezet hatásaival és a globális konstelláció-percepciókkal következetesebben

kalkuláló szemléleti módosulás pedig segíthet feltérképezni a jelenkor sokszínű hibrid formációinak akár száz évre visszanyúló történeti előzményeit egy-egy ország vagy régió politikai működésében. Az időben mélyebbre/messzebbre tekintő elemzéssel könnyebben összeköthetők a történeti és a politológiai megállapítások különböző pontjai is. Kirajzolódhatnak olyan *nagyobb történeti-politológia ívek*, amelyek megkönnyíthetik a tájékozódást az egyre szaporodó 20. és 21. századi autoriter rendszerek és rendszervariánsok között.

A jelen vizsgálódás egy jellegzetes 20. századi – magát alternatívként meghatározó – politikai struktúra és ideológia átalakulásain keresztül elemzi az említett ideológiai-strukturális és történeti szempontokat. Hangsúlyosan számol a globális civilizációs kihívásokkal, törekedve a politikai formációs folyamatok tágabb, globális összefüggéseinek a feltárására. Alapértelmezettnek veszi, hogy a szovjet típusú rendszer is (mint minden egyéb rendszer) több tisztán hatalmi konstrukciónál, amelyet pusztán elhatározásból érdekeik szerint működtetnek „politikai elitek”, egészen addig, amíg arra igényük és társadalmi mozgásterük van. Az ilyen típusú rendszerek létrejötte egy tágabb történelmi folyamat egyik eleme, a modern nemdemokratikus variánsok is a globalizációnak nevezett összefüggésekkel kölcsönhatásban formálódtak, és formálódnak ma is (sokszor más neveken, de folytonosan). Azt látjuk, hogy a globális hatások ezeket a rendszereket egyszerre teremtik, korlátozzák, és akár időlegesen vagy végleg le is bonthatják.

Alternatív formáció(k) és a korporativizmus tág keretei

A 20. századi szovjetrendszert vizsgálva nem megkerülhető kérdés az, hogy a modern globalizáció nyugati epicentrumának modelljéhez képest szükségszerűen jelennek-e meg igen korán alternatív nézetek és formációk. Nem érdektelen kérdés az sem, hogy vannak-e ezeknek a változatoknak világosan követhető mintázataik, hasonlóságaik, függetlenül attól, hogy jobb- vagy baloldalinak nevezik magukat. A jobb- és baloldali autoriter szisztémákban ugyanis valóban sok a hasonlóság, és nem feltétlenül csak a totalitásban. Ha a két eltérőként számontartott rendszer jellemzőit újraértelmezzük, a tágabb összefüggésekből kitűnnek a *posztabszolutisztikus berendezkedések* generálisan demokráciakerülő, „elhajló” útjai és ezek közös jellemzői. Feltűnik a *posztmonarchikus* tartalom: az erős állam és a kiterjedt jogokkal rendelkező vezető, a végrehajtó hatalom irányítójának rendkívüli – formális és informális – jogosítványai. Szembetűnő az állam kitüntetett szerepe, s a gazdasági, társadalmi, kulturális szférák irányított,

monopolizált, integrált, különböző mértékben korporált, többszörösen ellenőrzött működési mechanizmusai. A 20. századi autoriter rendszerek közös mintázataira és hasonló céljaira tekintve ezért a jelen elemzésben a leginkább exponált kérdés, hogy korporatív volt-e a szovjetrendszer (is). Tekinthető-e szükségszerűen megjelenő korporatív variáns struktúrának, és rokonítható-e más 20. századi rendszerekkel, amelyek ugyan más ideológiákat fogalmaztak meg, de céljaik és részben működési elemeik is sok tekintetben közel álltak egymáshoz?

Az összehasonlító formációkutatások már jóideje elmozdultak attól a ponttól, hogy akár a bolsevik, akár a nemzeti szocialista diktatúrát kizárólag a totalitás felől értelmezzék, de a történeti interpretáció talán még nem használta ki maradéktalanul azt a lehetőséget, hogy ezeket a rendszereket koherensen együtt értelmezze az első világháború utáni nem-extrém korporatív példákkal. Az első hipotetikus kérdés ebben az lehet, hogy mennyiben szükségszerű termékei a globalizációs tendenciáknak a modern, nemdemokratikus politikai formációk. A következő kérdés, hogy a *korporativizmus újragondolt fogalma* lehet-e átfogó teoretikus kerete az autoriter jelenségek szisztematikus értelmezésének?

Ezekkel a kérdésekkel összefüggésben hatékonyan hasznosíthatjuk Philippe Schmitter felvetését, aki arra a következtetésre jutott, hogy talán az egész 20. századra jellemző a korporatív formációk tartós elterjedése.¹ Ez reális megközelítés lehet, amit azzal egészítenék ki, hogy a korporatív tendencia független az autoriter rendszerek „jobb”- vagy „baloldaliságától”, attól, hogy milyen ideológiákat hirdettek, és jórészt független attól is, hogy magán- vagy állami tulajdonlást csatornáznak be az állam által erősen koordinált korporációs rendszerébe. Éppen ezért megfontolandó az is, hogy a 20. századi jobb- és baloldali jelszavakkal operáló extrém formációkat nem, vagy nem kizárólag a totalitás fogalmán belül kellene összevetni, hanem ellenkezőleg: értelmezhetjük őket egy rendszerben a nem-extrém, de több szempontból hasonló példákkal, köztük a két világháború közti korporatív rendszerek sokaságával, s az egyes változatok tulajdonságait elhelyezhetjük egy *korporatív skálán*.

A *szovjetrendszer korporatív-rokon* jellemzőit kutatva a különböző fázisok más-más tanulsággal szolgálnak. Ezek közül különösen két jelenség lehet fontos a tárgyalt kérdések szempontjából. Egyfelől a *népi demokratikusnak nevezett kelet-közép-európai formációk* sajátosan erjesztő szerepe a regionális szovjet-modell formálódásában, másfelől pedig a rendszer felpuhulásának, *hibridizálódásának a folyamata*.

¹ Philippe Schmitter: Still the century of Corporatism. *Review of Politic* 36. 1974. 85–134.

II. Módszertani megfontolások, források

A gondolatmenet problémaközpontú feldolgozása következetesen *inter- és multidiszciplináris*. Széles körűen figyelembe veszi a magyar és a nemzetközi politikatörténet, politológia, társadalom-, gazdaság-, kultúra-, technológia- és ideológiatörténet elméleti eredményeit. A történeti és politológiai szempontok közelítése az érvelés egészének egyik kiemelt célja.

Másfelől a vizsgálódás módszere szorosan kötődik az elsődleges *források értelmezéséhez*. A saját kutatások mellett igyekeztem hatékonyan használni az egyre bővülő hazai és nemzetközi forráskiadások anyagait is. A munka elkészültét azonban mindenekelőtt több évtizedes hazai és külföldi levéltári kutatás előzte meg, amely kiterjedt a legfelső szintű döntéshozatali mechanizmusokra és trendekre, a középszintű párt és állami működésre, a nyilvánosság, az oktatás, a kultúra és ideológiaformálás dokumentumaira, valamint diplomáciai iratokra is. Kiemelném itt, hogy a kelet-közép-európai államok és a Szovjetunió viszonyára vonatkozó levéltári kutatásnak van egy kivételesen fontos sajátossága. A fő struktúrákra és tendenciákra vonatkozóan az egyes országok forrásai tükrözik a többit is, tükörképei egymásnak és a szovjet modell működésének is. A térség központosító mechanizmusából adódóan a helyi iratok standardizált részeiből gyakran vissza lehet következtetni az egészre, beleértve a szovjet központi mechanizmusok jellegzetességeit is.

A módszert tekintve ebben a munkában is hangsúlyozom, hogy az értelmezés eszközeként a *sejtést* is egy lehetséges történetírói megközelítésnek tekintem. Több évtizedes kutatás tapasztalataként úgy vélem, hasznos lehet a kezdeti szovjetológiai munkák legjobb hagyományainak nyomvonalán bevonni a társadalomtudományba a valószínűségeket, és megfogalmazni olyan feltételezéseket, amelyekre még nincs elegendő közvetlen vagy perdöntő bizonyítékunk, de tudjuk, hogy ezekkel elindíthatunk újabb kutatási irányokat, melyeket majd mások bizonyítanak vagy cáfolnak. Akár így, akár úgy, közben újabb értékes eredményekre juthatunk. A kelet-közép-európai térség összehasonlító kutatásai még nagyon sok összefüggést tárhatnak fel, ha egymás feltevéseire folyamatosan reflektálnak.

A többoldalú megközelítés inspirálta azt a törekvést, hogy a szovjet típusú rendszer átalakulásának vizsgálatakor olyan új szempontokat, eszközöket és fogalmakat is keressek, amelyek felfrissíthetővé teszik a korábbi modellezői mintákat. Az egyik ilyen továbblépési esély a megszokott egydimenziós cezurális

periodizációk helyett inkább párhuzamos együttállásokkal számolni. Számos aldiszciplína kutatói hangsúlyozzák, hogy a rendszerek egyes működési területeinek (a politikának, a gazdaságnak, a társadalomnak, a kultúrának és egyéb civilizációs folyamatoknak) a működési elmozdulásai időben jelentősen eltérnek. S ezek nem egyszerűen formális időbeli különbségek, kronológiai aszinkronitások, hanem rendszerformáló tényezők is. A különböző fázisban lévő területek mechanizmusai kölcsönösen hatottak egymásra.

Másfelől lehetséges modellezői elmozdulásnak ígérkezett egy „*bennfoglaló*” *logika* érvényesítése, többek között a reformok és a szovjet politikai intervenciók viszonyára. Hasonlóan ahhoz, ahogyan Békés Csaba a hidegháború és az enyhülés viszonyát értelmezi.² Ebből kiindulva 1953-tól folytonosan alapértelmezettnek tekintem a rendszerátalakító reformtörekvéseket, még akkor is, ha ezen az evolúciós reform-kereten belül nyilvánvalóan voltak visszalépések, korrekciók. A szovjet vezetés azonban inentől fogva párhuzamosan érvényesítette a birodalmi erőszakot és a modell-átalakító, felpuhító, hibridizáló törekvéseket, mondhatni egy *permanens új szakaszt*. A két politikai cselekvés, (az átalakuló) erőszakeszközök és a rugalmasabb formák kialakítása, nem egymást kizáró, inkább egymást erősítő rendszeralkotó tényezővé váltak.

Másfajta módszertani elmozdulást jelent a *klasszikus teóriák strukturális kereteinek a megszüntetve megtartása*. Amennyiben „törlésjel alá tesszük” a kelet-közép-európai rendszerek klasszikus, archetipikus jellemzőit (az egypártrendszer, a tervgazdaságot, stb.) alapértelmezettnek tekintő³ rendszermodelleket, akkor kétféle elmozdulás lehetséges. Az egyik továbbra is ezt a klasszikus rendszert tekinti meghatározó keretnek, és ezen belül kalkulál módosulásokkal. A másik, megfordítja ezt az értelmezői logikát, és abból indul ki, hogy a korábbi diktatúra-modell és fogalomkészlet már nem tudja eléggé érzékeltetni az érintett országokban végbement módosulásokat. Főként azért nem, mert nem mutatja a változások mélységét, kiterjedését, és azt sem, hogy milyen mértékű rendszerátalakulási fordulatokat készítettek elő. Holott a változások és eltérések feltérképezése rávilágíthat arra, hogy a térség mely országait milyen állapotban érte a rendszerváltozás, és milyen tulajdonságokkal mentek át egy

² E szerint 1945–1991 között nem hidegháborús és enyhülési periódusok váltották egymást egy lineárisan elképzelt szakasz egymás után következő fázisaiként, hanem mindvégig a hidegháborús konstelláció volt a keret, s ezen belül érvényes 1953-tól az enyhülés, azaz a két szembenálló tábor kényszerű kooperációja. Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció*. Budapest, Osiris–MTA TK, 2019. 76–85.

³ Lásd: Kornai János: *Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, Heti Világgazdaság, 1993.

másik formációba, s hogy milyen mértékben alakultak ki azok az intézmények, amelyek egy jelentős volumenű rendszerváltozáshoz elengedhetetlenek.⁴

A történeti elemzést tehát könnyebben továbblendítheti, ha a korábban még jól működő archetipikus – csak a főbb ismertetőjegyekre koncentráló – leírást tág keretként továbbra is figyelembe vesszük, ugyanakkor intenzíven kutatjuk azokat az elmozdulásokat, amelyek a térségi modellek fejlődésében túlmutatnak ezeken az eredeti kereteken. Sőt, túlmutatnak akár magán a rendszerváltásnak nevezett radikális fordulaton is, vagyis jeleznek némi folytonosságot a ma is jelenlévő régiós formációs fejleményekkel. Egy ilyen megújított logikával nem tekintjük lezárt kérdéseknek azokat a civilizációs, formációs dilemmákat, amelyekkel a kelet-közép-európai térség régóta és még ma is küzd.

Mindezeket végiggondolva logikusan merül fel a kérdés, hogy miként viszonyul ez a gondolatmenet a különböző történeti iskolák szemléletéhez, módszereihez. A válasz az, hogy nem homogén módon, azaz nem a szokásos következetességgel. Az érvelés a revizionista állásponthez áll közel a rendszerjellemzők leírásában, mivel a szovjet- és szovjetvariáns struktúrákat változékonynak, alkalmazkodóképesnek, több szempontból tagoltnak tartja. Inkább konzervatív viszont a megközelítés logikája a tekintetben, hogy a Szovjetunióknak voltak-e erős birodalmi, birodalomkiterjesztő szándékai. Úgy gondolom, a szovjet vezetők közül egyik sem mondható észszerűtlenül provokatívnak vagy offenzívnak, ugyanakkor minden korszakban meghatározó volt az ambiciózus Eurázsia-koncepció. Közel állok ezért azokhoz az elemzésekhez, amelyek a szovjet politikát is egyértelműen terjeszkedő szándékúnak tekintik. Nem osztom ugyanakkor egyik iskola vélekedését sem a hidegháború kezdeményezésének kérdésében. E tekintetben Békés Csaba teóriájához hasonlóan egy mindkettőtől eltérő, deterministább logikát követek, mivel abból indulok ki, hogy sem az USA, sem a Szovjetunió nem volt érdekelt ennek kialakulásában. A dolog dinamikája ugyanakkor kódolt volt a második világháború utáni nemzetközi viszonyrendszerben.⁵

Mindennek tisztázása azért sem lényegtelen, mert az általam korporatívként értelmezett rendszer leírásakor ezek közül mindhárom koordinátának jelentősége van. Az első világháború után kialakult európai viszonyrendszerekben a korábban félperifériára sodródott vagy ottragadt korporatív rendszerek többségének voltak

⁴ Lásd pl.: José Casanova: A spanyolországi demokratikus átalakulás tapasztalatai. In: szerk. Bozóki András (szerk.) *A rendszerváltás foratókönyve. Alkotmányos forradalom*. Budapest, Új Mandátum, 2002. 681–712.

⁵ Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztében, 1945–1990*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004. 39.

terjeszkedő *birodalmi víziói*, amihez gyakran erősen *központosító politikai struktúrákat*, költségvetést és gazdaságot rendeltek, s ugyanakkor néhány évtized alatt meglepő változékonyságot, *alkalmazkodóképességet mutattak*.

Rendszermegnevezések

Ha a szovjet modellt is alapvetően korporatívnak tekintenénk, kérdés, hogy mennyiben tarthatnánk ezzel kompatibilisnek a szokásos elnevezéseket. A nyugati szakirodalom általában a kommunista rendszerek elnevezést használja, arra utalva, hogy ezekben az országokban magukat kommunistáknak nevező egyeduralkodó pártok kommunistának mondott ideológiákat hirdettek, és hosszú távú célként egy kommunizmusnak nevezett rendszert vizionáltak. Más szerzők ezt a megközelítést túlságosan ideologikusnak tartva általában inkább a szocialista elnevezést preferálják, vagy alternatív megoldásként az állampárti, államszocialista, egypártrendszerű és ezekhez hasonló fogalmakat. Nincs tehát még igazán jó megnevezés a korszak egészére. Jobb híján, a magam részéről egyelőre szívesebben használom a *szovjet típusú rendszer* megnevezést, illetve a kelet-közép-európai modellekre a *szovjetvariáns*-t, utalva a fontos különbségekre is. Javaslatom a rendszer elnevezésére a korábbiaknál szűkebb értelmű, praktikusabb, esetleg csak átmeneti/áthidaló fogalom, de előnye, hogy kompatibilisebb az általam vázolt korporatív rendszer-koncepcióval is.

III. Következtetések, eredmények

Eurázsia koncepció: semlegesítés és az európai térnyerés formái

A civilizációs, illetve alternatív globalizációs megfontolások egyik legfontosabb eleme a szovjet startégiában az Eurázsia koncepció, mely a semlegesítés változatos formáit hívta életre. A szovjet vezetés nagy dilemmái közé tartozott, hogy az erősödő amerikai–német befolyás árnyékában le kell-e mondania az Eurázsia-koncepcióról, vagyis az Atlanti-óceánig nyújtott – minimum semleges – övezetről, ami utat nyithat a további politikai befolyás előtt. A virtuális terjeszkedés részeként az offenzív semlegesítésnek a második világháború utáni elképzelésekben is fontos szerepe volt, az ötvenes évek közepétől azonban már igen kiterjedt értelemben használták. A század közepétől, a Sztálin halála utáni

szovjet politika egyik döntő fordulata, hogy az európai befolyásszerzés stratégiáját fenntarthatónak tekintette, ám a realitásokat felmérve a hangsúlyt egyre inkább a semlegesítésre és nem a konfliktusokra helyezte. Moszkva ekkor felmérte, hogy az erős nyugati potenciál és a nukleáris fegyverek jelenléte miatt az Atlanti-óceánig nyúló katonai hódítás belátható időn belül éppúgy nem reális, mint a polgári társadalmak radikális forradalmasítása. Úgy értelmezte, hogy a világforradalom célképzete helyett evolúciós forradalmi pályára áll át a külpolitikában, azaz, nem tesz le a világnézeti és valóságos térhódításról, de előnyben részesíti a békésebb eszközöket.

Paradox módon éppen ez az evolúciós stratégia jelezte, hogy a hruscsovi kormányzat az adott globális konstellációt radikálisan újragondolta. Úgy értékelte, hogy nyugati nyitás nélkül nincs eurázsiai kapcsolat, csak az alapértelmezett hidegháborús nyugat–keleti viszonyrendszer, ami viszont már nem eléggé biztonságos. Változatos módokon törekedett ezért a nyugati világ szisztematikus semlegesítésére: részben Nyugat-Európa leválasztására a szoros atlanti együttműködésről, részben a birodalom nyugati határainak deklarált biztosítására és egy új típusú nyugat–keleti együttműködési konstrukció létrehozására. Erre utaltak a koegzisztenciális elvek, a helsinki folyamat, a Közös Európa Ház javaslatok. A hatékony ellenfél-semlegesítő szovjet politika így maga is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Európa levált az extrém konfrontatív hatalmi politizálásról, és többszereplős politikát folytatott. Az egymás után következő moszkvai vezetők ugyanis úgy vélték, az ebben rejlő potenciális lehetőségek jelentősek: azt remélték, hogy ez a kooperációs semlegesítő politika nemcsak gazdasági előnyöket jelent, de magában hordozza a békés szovjet befolyás esélyét, és esetleg kedvezően módosíthatja az erőviszonyokat.

Az Eurázsia-terv a szovjet politika meghatározó motívuma lett. Összetett, egymásra kölcsönösen ható politikai szándékokat hordozott, és hosszútávon meghatározó jelentőségű döntéseket indukált. Komplex stratégiát jelentett, amelynek szelleme később is alapvetően kijelölte a szovjet külpolitikai, gazdasági, politikai, társadalmi, ideológiai trendeket, és alakította magát a formációt is. A nemzetközi környezetben elősegítette a *két integrációs kör* közeledését, további civilizációs konvergálását, és közvetve egyesülését is. A szovjet érdekszférába tartozó régió létformáját már nem csak az amerikai föderációs modell, de az európai integrációs tendencia is jelentős mértékben befolyásolta.

A nyugati nyitás és a technológiai verseny dinamikája

A módszerváltás kultikus politikai cezúráját jelentő SZKP XX. kongresszus jelentősége abban van, hogy nemcsak a személyi kultusszal szakított, de új átfogó víziót is előrevetített. Ennek fontos, egymással összefüggő elemei: a kül- és belpolitikai ellenfelek semlegesítésére irányuló stratégia, az alternatív utak és szövetségek rugalmas-toleráns integrálása, valamint a szovjetrendszer szisztematikus szanálása, a formáció rugalmasabb, inkluzívabb formáinak kialakítása. Ennek a nagyívű, átalakított stratégiának azonban volt kockázata. A kontinens két felének kooperációja a szovjet integritás felpuhulásának veszélyével járt. Európa virtuális egyesítésének vágya mindvégig magában rejtette azt a lehetőséget, hogy a szovjetrendszer fokozatosan bevonódik a nyugati vonzaskörbe, veszít abból az integritásból, amit pedig kiemelt értéknek/célnak tekintett. A békés európai térnyerés azonban feltételezte a két régió valamiféle harmonizációját, azaz, az adaptációs politika az Eurázsia-vízió elkerülhetetlen következménye volt.

Az európai kapcsolatok erősítése tehát nem csekély mértékű alkalmazkodást feltételezett, igazodást az általános globalizációs trendekhez, a tudományos-műszaki-technikai és világpiaci lemaradás mérséklését, adaptálódást az ellenfél gazdasági potenciál-, és versenyparamétereikhez, ráhangolódást az integrációs ritmusra. Noha a rugalmasabban kooperáló birodalom csak szűk kapukat nyitott a korábban egymástól szinte teljesen elszigetelt két európai térség között, ezeken a réseken keresztül mégis beláthatatlan hatásokat hordozó új, külső impulzusok áramlottak az addig többé-kevésbé intakt rendszerbe, fellazítva az európai szovjet zóna izolációját. S mennél több hatékonysági szempontot épített a rendszerbe, annál erősebben függött más szereplőktől, gazdasági autonómiája csökkent, sebezhetősége nőtt. A szövevényes katonai, politikai, gazdasági, ideológiai kooperációk pedig tolták az eredetileg autark és szuperközpontosított rendszereket a flexibilisebb autoriter működések felé. A kelet–nyugati kapcsolatok szisztematikus építgetésével így a szovjetek azt kockáztatták, hogy az idegen elemek integrálása (fel)oldja, erodálja majd a féltett identitást-integritást, lebontogatja a terjeszkedést feltartóztató autarkiát, és végül magát a két irányba záró vasfüggönnyt. A globális konstellációval való szimbiózis, a globális ökoszisztéma ennél fogva egyszerre ösztönözte a regionális zárásokat és nyitásokat. Egyes történelmi szakaszokban automatikusan elősegítette, támogatta az autoriter/korporatív rendszerváltozatok formálódását, majd más szakaszokban ezek felpuhulását, hibridizálódását.

A hrucsovi fordulat

Az ötvenes évek közepén beállt stratégiai elmozdulás tartós dinamikája azt jelzi, hogy a hrucsovi lépésváltást meghatározó jelentőségűnek kell értékelnünk a szovjetrendszer nemzetközi/globális pozicionálásában és belső működésében is. Ennek keretében a moszkvai vezetés egyszerre folytatott *aktív és reaktív* külpolitikát. Az innovatív koegzisztencia-elvek meghirdette egyfelől a Nyugatra, másfelől a Keletre (Kínára is), valamint az európai szövetséges körökre vonatkozóan szintén. Ugyanakkor nem kevésbé lényegi változás, hogy a térbeli dimenziókon túl, a koegzisztenciát módszer/rendszer szinten is kiterjedten értelmezték: kooperatívabbá váltak a külkapcsolatok, az ideológiák kevésbé voltak offenzívák, a belső szövetséges körökben a szovjetvariáns modellekkel szemben is némiképp toleránsabbak lettek. A reformok innentől kezdve folytonossá váltak, még a lassuló vagy korrekciós szakaszokat is bekalkulálva.

A reformok kiterjedése – tágulási pálya

Több évtizedes kutatás eredményeként az általában szokásos értelmezésektől eltérően arra a következtetésre jutottam, hogy az átalakulások nem csupán a gazdaságot érintették, hanem kezdettől fogva fokozatosan a működés minden szegmensét, a politikai szférát is. A reformpályán haladó rendszer fő jellemzője, hogy különböző hatásokat és alternatívításokat – így alternatív véleményeket és társadalmi csoportokat – (in)korporált egy rugalmasabban, kevésbé nyíltan erőszakos rendszerbe. A működést *szanálta*, azaz egyszerre *stabilizálta és dinamizálta*. Ezzel együtt imázsában és praxisában is valamennyire *szekularizálta* is, azaz nagyobb teret engedett az állami, gazdasági, társadalmi szereplőknek.

További elmozdulás volt, hogy a döntéseket a hatvanas évek végétől részlegesen decentralizálta/dekoncentrálta, a tervezést többosztatúvá tette, az irányítást valamelyest professzionalizálta, az alternatív véleményeket korlátozottan figyelembe vette. Ezt nevezte a rendszer ideológiája „társadalmasításnak”, a szocialista demokrácia és önkormányzatiság erősödésének. Hruscsov pedig ezt az önmozgóbb, önkormányzatibb formát a *népi állam* víziójaként írta le.

Nem lényegtelen szempont az sem, hogy mindeközben a diktatúra erőszakeszközei is mondhatni „szofisztikálódtak”, azaz, alapértelmezetten áttételesebbé váltak, tág teret engedve a manipuláció bonyolultabb formáinak, ami szintén a hibridizálódásokra utal.⁶

⁶ Újabb erről: Sergei Guriev – Daniel Treisman: *Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century*. Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2022.

Összességében elmondható, hogy míg 1953-ig a szovjet modell egy erős „állami” korporativizmus kiépülése felé hajlott, innentől egy táguló folyamatban működése egyre inkább tartott a „társadalmibb típusú” korporatív formák felé.⁷ Azaz, a rendszer alakulásának ívét tekintve egy *korporációs parabolát* írt le. Fontos azonban kiemelni, hogy a modell-korrektív reformszakaszok fő célja mindenkor a fokozatos átmenetek *optimalizált kontrollálása* volt, vagyis a *megtartás valahol a demokratikus fordulat határai előtti mezőkben*, de annak határait semmiképp sem átlépve. A felülről irányított modell-igazításokban általában megmutatkoznak a korporatív társadalomintegrálás külvilághoz és a belső nyomásokhoz egyaránt rugalmasan alkalmazkodó trendjei, többek közt a tömegek társadalmi-politikai részvételének különböző mértékű szimulálása, de sosem a valódi részvétel biztosításának a szándékával.

A szovjet típusú rendszer korporatív-hibrid fejlődési ívének ez a táguló szakasza különösen azért lehet fontos a rendszerleírás szempontjából, mert az alkalmazkodó, reziliencia-formáló periódusok mintázatai a modern hibridizálódás felé mutatnak. Egy ilyen elméleti megközelítés láthatóbbá teszi azt a formációs ívet, amely áthúzódik a 20. századi rendszereken, és a szovjet blokk összeomlásával sem múlik el, hanem reziliens formában újabb formákat vesz fel, és tart a hibridek szürke zónája felé.

Átalakuláskomponensek

A kiinduló mintának tekintett szovjet modellt három irányból ösztönözték átalakulásra közvetlen impulzusok. A *globalizációs epicentrumnak tekintett Nyugat* irányából, *Kína konzekvensebb alternatív globalizációs igényei felől* és a második világháború során meghódított *kelet-közép-európai térség nyomására*. Sajátos módon mindhárom egy flexibilisebb autoriter működés irányába tolt. A Nyugattal való bővülő érintkezés nemcsak fokozatosan globalizáció-kompatibilisebbé tette a szovjet blokk működését, de arra is ösztönözte, hogy megteremtse a maga ellenoldali – részben alternatív globalizációs – eurázsiai (uniós) integrációs struktúráit. A hatvanas évek végétől a szovjet vezetés gyorsuló tempóban ehhez az elképzeléshez alakította a KGST, a Varsói Szerződés, illetve az ezekhez kapcsolódó térségi kooperációs intézmények intézményeit és stratégiáit, s mindeközben a Közös Európa Ház víziójával már kontinentális integrációs célokat is megfogalmazott.

⁷ A két forma elkülönítésére: Alfred Stepan: *The State and Society Peru in Comparative Perspective*. Princeton, Princeton University Press, 1978.

Ezzel párhuzamosan azonban Kína szigorúbb, Nyugat- és kapitalizmuskritikusabb víziót hirdetett, valamint szisztematikusan megkezdte saját befolyási övezetének kiépítését. Mindezekkel maga is felerősítette az elkülönült európai-szovjet blokk formálódásának tendenciáit.

Harmadik tényezőként a kelet-közép-európai frissen csatolt régió jelentett folytonos bizonytalansági tényezőt a maga eredendő alternativitásával, civilizációs Nyugat-orientáltságával, közvetítő-áteresztő hatásaival, és nem utolsósorban visszatérő lázásaival, amelyek a szovjet típusú működést szintén a hibridizálódás felé sodorták.

Népi demokratikus elkanyarodás

A 20. századi autoriter formációk leírásakor a történeti kutatás számára a kelet-közép-európai rendszerek szovjet blokkon belüli metamorfózisa különösen tanulságos lehet. Amennyiben a rendszermodellezéskor nem elsősorban a totális jellemzőkre koncentrálunk, hanem épp ellenkezőleg, a változásokra és a variáns autoriter formákra is, valamint ezek változékonyságára, akkor a kelet-közép-európai szovjetvariáns rendszerek története hasznos vizsgálati anyagot jelenthet. Azt látjuk ugyanis, hogy a második világháború utáni szovjetizálásnak nevezett folyamat nem maradéktalanul változtatta meg a térség politikai struktúráit, ezért ezek – egy viszonylag rövid fundamentális-asszimilációs időszak után – népi demokratikus *variánsként* követték a szovjet formáció pályáját.

A kelet-közép-európai szovjetvariáns rendszerek – a kínai, a jugoszláv és más távolabbi követőkkel együtt – végül nemcsak a szovjet „baloldali” korporativizmus variánsai voltak, de hosszú konszolidálódási és válsághullámokon keresztül folyamatosan tendáltak olyan változatok felé, amelyeket ma a szakértők hibrid formákként határoznak meg. A közös mintázatok alapján tehát ezek az autoriter formációk – ideológiáktól és gazdasági berendezkedéstől függetlenül – történeti előzményként kerülnek kapcsolatba a jelenlegi sűrű zónába tartozó változatos nem-demokratikus rendszerekkel. A változásokban nem lebecsülhető szerepet játszottak a kelet-közép-európai *lázasok* is, amelyek a szovjet vezetést megerősíthették abban, hogy a régió egészének politikai szerkezetét és belső viszonyait is jelentős mértékben át kell alakítani.

Nem kevésbé fontosak a régió felől érkező politikai teoretikus rendszermegújító kísérletek. Különösen tanulságos ebből a nézőpontból vizsgálni Nagy Imre Népfrontbővítő javaslatait, a csehszlovákiai reformfolyamathoz kapcsolódó

teóriákat a Népfront funkciójának bővíthetőségéről, a lengyel ellenzék rendszervízióit a rendszerváltást megelőző évtizedben, illetve a magyar ellenzék politikai modelleképzéseit közvetlenül az összeomlás küszöbén. Ezek az elméleti útkeresések mind erősen reformizálóak, ugyanakkor mindenkor kompromisszumosan korporatív lehetőségeket kerestek, mivel ez tűnt a legvalószínűbben elérhető maximális változásnak.

A folytonos alkalmazkodás, helykeresés ellenére azonban szembetűnő, hogy Kelet-Közép-Európa kezdetektől a szovjet galaxis egyik kritikus pontjának számított, s már az első komoly válságok során világosan látszott, hogy a meghódított kisállamok valódi asszimilálása rövid távon nem lehetséges. A külvilágból áramló globális trendekre, determinációkra fogékonyabb végek a gyorsuló nyugati típusú civilizációs változásokat nem tudták feltartóztatni (mert nem csak rajtuk múlt), ezért ilyen értelemben nem jelentethettek valódi puffert sem. Kelet-Közép-Európa határhelyzete olyan determináló adottság volt, hogy a szovjet vezetés hamarosan kénytelen volt ezt tudomásul venni, s az eltérésbeli hátrányokat fokozatosan inkább előnyként kezelni. Kelet-Közép-Európa szovjetblokkon belüli szerepe ezért rövid idő alatt komoly szerepmódosuláson ment keresztül. Míg kezdetben főként a külső nyugati, illetve globális hatásoktól elválasztó pufferfunkcióra szánták, később diplomáciai és stratégiai szempontból a világgal inkább összekötő, a modellfejlesztést tekintve pedig kísérleti műhelyként is funkcionáló terület lett. A kelet-közép-európai alárendelt államok ennél fogva folyton terelték az autarkia és a kényszerű külkapcsolatok dilemmájában vergődő Szovjetuniót a rendszer nyitása – az identitásától eltérő külső, globális civilizációs hatások befogadása – felé. A térség társadalmainak természetes nyomása így hozzájárulhatott ahhoz, hogy az európai, eurázsiai régió kezdett új típusú szovjet modellté, valóban külön európai blokká formálódni a kommunistának nevezett táboron belül.

A hibrid előkép és a vágyott végpont

A népi állam formálódó víziójával Hruscsov a változtatások/konvergálások irányát hangsúlyozta: mindenekelőtt a politikai működés plebejus, szociális és főként *részvételi* jellegét. Ezzel a stratégiai-ideológiai elmozdulással a *kelet-közép-európai népi demokratikus forma* (amelyet a proletárdiktatúrát hirdető sztálini formula átmenetileg felülírt), ekkortól új fényben jelent meg: ötvözni látszott a biztos központi irányítást és a kvázi demokratikus mozgásokat. A szovjetrendszerrel különböző kelet-közép-európai népi demokratikus viszonyok legfőbb ismérvét az SZKP XX. kongresszusának határozata úgy írta le, hogy az

lényegében a „kulcspozíciók birtokbavétele”,⁸ míg a működés többi része az adott viszonyoknak megfelelő rugalmas értelmezés kérdése lehet.

Vagyis: ez az új megközelítés a vágyott kommunizmust *a népi demokratikus és a szovjet modell konvergált eredményeként* láttatta, politikai értelemben *felülről szervezett önkormányzatok koordinált rendszerének*. A hruscsovi pártkongresszusok (XX. XXI. XXII.) azt deklarálták, hogy a régió országai efelé tartanak, s ehhez fontos tanulságokkal szolgálnak a népi demokratikus tapasztalatok. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy egy gondosan, sajátosan integrált struktúrában lehet parlament, népfront vagy kvázitöbbpártiság is, és szerveződhetnek társadalmi, érdekvédelmi csoportok, ha a szabályokat, a kereteket és a vezetőket, illetve a képviselőket többnyire az állam jelöli ki és ellenőrzi.

Fontos hangsúlyozni, hogy inentől fogva a szovjet táborhoz tartozó teoretikusok ezeket az elképzeléseket évtizedeken keresztül csiszolgatták. A hetvenes-nyolcvanas években már azt látjuk, hogy a szovjet stratégiaformáló elemzők szisztematikusan kutatták a lazábban központosító népi demokratikus formációban rejlő lehetőségeket. Eközben a változásokra érzékeny nyugati politológia a rendszer egyes elemeinek működésében már felfedezni vélte „társadalmi” korporativizmusra utaló jeleket.⁹ Végül a szovjet és kelet-közép-európai viszonyok alakulásának utolsó fázisában, a rendszerváltásnak nevezett szakaszban ezek a lazábban –hibriden korporáló – elképzelések már konkrét stratégiaként fogalmazódtak meg egy elnöki rendszerű (korporatív) szocialista parlamenti rendszer hasznos elemeiként.

A nyolcvanas évek végén mindez kiegészült egy sajátosan megszorító értelmű térségi (ön)finlandizációs stratégiával, amely nagyobb belső és külső mozgásteret engedélyezett volna a térség államainak, de továbbra is benntartotta volna őket a szovjet integrációs (VSZ, KGST) szervezetekben. Ez az utolsó fázis a korporatív „filozófiát” ezzel mintegy külpolitikai szintre emelte volna, sajátos integrációs szuverenitást engedélyezve a régió szereplőinek.

Mindebből az is következik, hogy a rendszerváltásnak nevezett folyamat nem egy friss szovjet kormányzó garnitúra egyedi, váratlan ötlete volt, hanem egy hosszan tartó folyamat egyik állomása, melynek elsődleges célja a régió akut gazdasági válságának az elhárítása volt, perspektivikus célja pedig egy modellváltás, egy rugalmasabban autoriter rendszer új modelljének bevezetése és a régió integrációjának megerősítése.

⁸ Az SZKP XX. kongresszusának határozata az SZKP KB beszámolója alapján 1956. február 24. In: *Az SZKP XX. kongresszusa 1956. február 14–25.* Budapest, Szikra, 1956. 545–62. 552.

⁹ Blair A Ruble: The Emergence of Soviet Environmental Studies. *Environmental Review*, 1980. 5. 2–13.; Charles E. Ziegler: Issue Creation and Interest Group sin Soviet Environmental Policy. The Applicability of the State Corporatist Model. *Comparative Politics* Vol. 18. No. 2. 1986. Jan. 171–92.; Moms A. McCain, Jr.: Soviet Jurists Divided. A Case for Corporatism in the U.S.S.R.? *Comparative Politics*, 1983. July 15. 443–60.

Modellváltás kísérlet – a Gorbacsov-doktrína

A nyolcvanas évek végi konstellációban már a külső és belső körülmények – a tábor nyilvánvalóan kiterjedt belső válsága, a gazdasági szétesés, az erősödő alulról jövő társadalmi nyomás és a Nyugat felé irányuló stratégia soron következő lépései – egyaránt sodorták a rendszert a radikális fordulat irányába, azaz: komolyabb gyorsításra és *minőségi* átalakításra. Olyan váltásra, amely nem bontja meg galaxisa integritását, viszont tartósan megkönnyíti beszüremkedését a konkurens politikai erőterbe. Ha ez a tervezett szovjet fordulat sikeres lett volna, például a kelet-közép-európai és a balti viszonyok forgatókönyvszerűen alakulnak, és sikerül eredményt elérni a Közös Európa Ház intézményi alapjainak lerakásában is, akkor a következő konstelláció feltételezhető: Kelet-Közép-Európa külpolitikai státusza, irányultsága a finlandizálthoz közel álló modell, de annál sokkal erősebben a szovjet központhoz van kötve. Azaz, térségi szupermakroszinten szervezettebben korporált. A régió gazdaságainak struktúrája vegyes (félpiaci), belpolitikai működése pedig posztmodern módon korporatív elnöki. Továbbá: az európai szovjet blokk a Nyugat-Európa-hoz fűződő viszonyában nemcsak egyenrangúságra és cserepartnerségre törekszik, hanem a korábbi szovjet politika szerves folytatásaként arra is, hogy minden eszközzel *strukturális, intézményi formákká alakítsa a helsinki „mozgalmat”*, azaz olyan kontinentális integrációt mozdítson elő, amelyben a szovjet-orosz nagyhatalom kezdettől fogva hangsúlyos tényezőként, szereplőként, kezdeményezőként lehet jelen.

A szovjet vezetés ehhez a korlátozott demokratizáláshoz kereste a kelet-közép-európai politikai támogatókat. A Gorbacsov-doktrína ennek megfelelően éppen a megfelelő alkukat jelentette. A szovjet vezetés átalakulásra ráhangolódó részének ugyanis nem volt kétsége afelől, hogy a folyamatok mindenképpen a többpártrendszer felé haladnak, de fokozatos, „szerves” átmenetet láttak volna szívesen, azaz a kommunista párt kezdeményezésével és irányításával „zökkenőmentesen” végrehajtott demokratizálódást, vegyes gazdálkodást, a politikában a *megfelelő alkuk* megkötése után az ellenzék egy részének bevonását a hatalomgyakorlásba.

A pluralizmust illetően azt remélték: a rendszerműködés reflexei és az ideológia olyan mélyen gyökereznek a kelet-közép-európai társadalmakban, hogy nem kell gyors formációváltástól tartani. Kedvezett a megállapodásos váltásnak, hogy a század végére a sokat szenvedett régió (szinte) minden történelmi szereplője abban érezte érdekeltnek magát, hogy az átalakulás – bármilyen mértékű legyen is – békés úton, véres összecsapások nélkül, illetve a térség destabilizálódásának

elkerülésével menjen végbe. Ezt tartották szem előtt Kelet-Közép-Európa népei, és ezt hangsúlyozták a szovjetek mellett a nyugati világ vezetői is. Magyarországon például a megállapodásos rendszerváltás motiváló tényezői közt nem kevés szerepet játszott 1956 emlékezete is. A polgárháború fenyegetése végig visszatartó tapasztalat maradt, amire alapozva a kádárizmus sikeresen terjesztette el a *kis ország vagyunk mi, kerüljük a vérontást* origójú nemzeti önértelmezést. A társadalom a forradalom után feltehetően magától is hasonlóan vélekedhetett, mert az egész korszakban és a rendszerváltás idején is jelentős önmérséklettel politizált.

Moszkva tehát azt feltételezte, hogy egy mérsékelt átalakulás támogatásához és egy nehezen azonosítható célzatú Európa-koncepcióhoz minden szereplőt meg tud nyerni szövetségesei és ellenfelei körében egyaránt. Az ellenzőket eközben (saját legfelső szintű vezetésében is) igyekezett szisztematikusan kizárni, mellőzni vagy hangsúlytalanítani. S bár ez a terv is több ponton magában rejtette az elkalkulálás veszélyét, Gorbacsovnak nem volt sok választása: ezek a megfontolások adták a térségi változások politikai intencionális keretét, végső szempontját és részben a dinamikáját.

Szintetizáló antiglobalizációs kerülő utak, nemzeti programok

A radikálisabb átalakulásra Moszkva is nyilvánvalóan készült, és korántsem csak az utolsó pillanatban. A váltás nem a nyolcvanas évek terméke, és főként nem kizárólag az 1988–1989-es éveké. Igaz, csak a rendszerbomlást közvetlenül megelőző időszakban válhatott mindenki számára nyilvánvalóvá, hogy a régió országainak többsége valóban felélte tartalékait, és már csak adósságokat és/vagy a romló életszínvonal nyomán felgyülemelő társadalmi feszültségeit halmozza, s hogy ez a kritikus mértékű gazdasági és legitimációs válság fordulatszerű átrendeződést kényszerít ki. A növekvő külső és belső nyomás – a világgazdasági trendek, a korábbi reformátalakítások továbbgyűrűző szerkezeti és tudati hatásai, a súlyos gazdasági-politikai és legitimációs krízis – ekkor hajtották mélyebb változások irányába a térséget. Lejárt a halogatás ideje, a rendszerváltoztató kényszerek átterjedtek a politikai irányításra. A szovjetvariáns államok intenzíven dolgoztak a szintetizáló stratégiákon, hogy előhívják a világgazdasági versenyhez nélkülözhetetlen tulajdonságokat egy olyan rendszerben, amely ugyanakkor továbbra is védi integritásukat a fejlettebb galaxis szívóhatásával szemben. A gorbacsovi–jakovlevi teória figyelembe vette a felgyorsult civilizációs fejlődést, az átalakult világgazdasági környezetet, a globális problémákat, és igyekezett feszített ütemben intenzív növekedési pályára állítani a régiót, már csak azért is,

hogy közvetlen célként javítson a stagnáló életszínvonalon, és elejét vegye a kiújuló társadalmi feszültségeknek.

A korszak politikusai új szakasról beszéltek, kiterjedt „társadalmasításról”, a demokrácia fejlesztéséről, az állami tulajdon részleges leépítéséről, a bizalmi válsággal szemben új nemzeti közmegegyezésről, szélesebb körű nyilvánosságról, a külpolitikában multipoláris nemzetközi integrációról és együttműködésekről. A szovjet típusú részvételi-önigazgató rendszert azonban rendre megkülönböztették a polgári demokratikus és minden más tőkés jellegű formációtól. A tervezgetéskor nemegyszer hivatkoztak Jakovlevre és más szovjet teoretikus útmutatásokra, amikor hangsúlyozták, hogy továbbra is kulcsszerepe van a pártnak és a központi irányításnak, fontos az ideológiai diverzió elleni harc, a közösségi érdekek következetes képviselése. Kiemelten emlegették a népi-nemzeti egységet, a nemzeti öntudatot, valamint a néphatalom és a család jelentőségét is.

A rugalmasabb korporatív elemekkel erősen feldúsított működéstől a szovjet vezetés azt várta, hogy ezzel nemcsak a nyugati technológiát tudja integrálni, de a polgári demokrácia egyes elemeit is. Eközben nem akart lemondani sem a centralizált irányítás lehetőségeiről, sem a Nyugattal szembeni protekcionizmus védőmechanizmusairól. Lényegében folyamatos átmenetekben gondolkodott: olyan struktúrákban, amelyek alkalmazkodóan manővereznek az erős központosító állam és a szabadversenyos modell között. Lehetővé teszik, hogy a korábbiaknál több társadalmi szereplőt beengedő korporatív testületek, mechanizmusok ellenőrizzék a szovjet típusú államot éppúgy, mint az alakuló – részben kapitalista jellegű – piacot, illetve magántulajdont, és ezek ugyanebben a szellemben ellensúlyozzák a vállalkozói és fogyasztói érdekeket is, illetve szociális állampolgári jogokkal megelőzzék a nagymértékű leszakadást. A szovjet stratégia igyekezett tehát a világpiacra orientálódó gazdaságot továbbra is a politikáról valamelyest leválasztva kezelni, hogy döntési-irányítói képességét és egységét megőrizhesse. (Ez lett volna az államilag támogatott harmadikutasság.) Kerülő utakat kereső teóriákat fogalmazott meg, amelyek a korábbi rendszer főbb elemeit megújított formában szándékoztak megtartani: mindenekelőtt az egyközpontú működést, amely azonban hatékonyan integrálja a növekvő verseny érdek-, érték- és véleménypluralizmusát.

Globális elmozdulások

A homályos ideológiai megnyilatkozások mégis mindvégig takarásban hagyták, hogy miként fogják tolerálni az addig harmadikutasnak nevezett elképzeléseket:

ezentúl csak rugalmasabban megtűrik, vagy határozottan támogatják is. A jakovlevi váltás magyar interpretációiból jól látszik, hogy a korporatizmusra hajló szovjet taktikázásban jól megfértek egymással a baloldali szociális értékek és a tradicionális családi, nemzeti jelszavak, az egyházakkal kooperáló elképzelések, s hogy ez a „szintézis” egyszerre szolgálta volna a birtokolt hatalom megtartását és a Nyugattal szembeni (nemzeti) védekezést.

Ebben az átalakulási fázisban már feltűnően konvergálni látszottak korábban elkülönült, karakteres világnézeti, politikai filozófiai, ideológiai elemek. A formálódó új ideológiában jobb- és baloldali nézetek kezdtek keveredni nehezen szétválasztható egységben. Erre a hibrid-víziós politikai-ideológiai kínálatra pedig egyértelműen volt társadalmi kereslet: a keleti szovjet és a nyugati kapitalista globalizáció kettős szorításában a társadalom szélesebb rétegei is elfogadni látszottak a kerülő utas elgondolásokat, és nemcsak a hagyományos népnemzeti oldalon, de a baloldali-liberális politikai-szellemi áramlatok körében is. A történelmi determinációk kényszerpályáin tehát gyakran találkoztak az addig hagyományosan ellentétes irányultságú csoportok, s osztoztak közös, rokon nézeteken. A kapitalizmus és a befulladt szovjetrendszer korlátain egyaránt felülemelkedő kompromisszumos megoldás vágya sokakat végigkísért egészen a rendszerváltásig.

Az erőszakparadoxon

A szovjet blokk modellváltás kísérletének leggyakoribb interpretációja, hogy a gorbacsovi vezetés az utolsó szakaszban lényegében határozott perspektíva és konkrét stratégia nélkül úszott bele egy radikális átalakulásba, s hogy maga Gorbacsov nem volt alkalmas ilyen volumenű válság és átalakulás kezelésére. A szakértők egy része úgy értékeli, hogy Gorbacsov túlzottan optimista volt, s csak nagyon korlátozott mértékben tudott, illetve nem is akart erőszakot alkalmazni, külföldi tárgyalásain pedig lényegében feltétel nélkül kapitulált a Nyugat előtt.¹⁰ Kevesebben vannak, akik azt hangsúlyozzák, hogy Moszkva több szempontból racionálisan cselekedett. Svetlana Savranskaya például úgy véli, Gorbacsov nyilvánvalóan követett egy víziót: az utolsó két évben lényegében a régió európai integrálására törekedett, s ennek rendelt alá mindent, ezért a nyílt erőszak alkalmazása számára nem lehetett hatékony válságkezelés. A következő

¹⁰ Vladislav M. Zubok: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill. The University of North Carolina Press, 2007. 314.

dilemmával állt szemben: erőszak nélkül a birodalom széthullhat, erőszak alkalmazásával viszont nemigen kerülhet közelebb a kontinens belsejéhez.¹¹

Úgy gondolom azonban, a nyílt erőszak kerülésének a külpolitikai szempont csak az egyik oka lehetett, a formációs politikai szándék hasonlóan fontos szerepet játszott ebben. A szovjet vezetés valójában úgy értékelhette: támaszkodni lehet azokra az évtizedeken keresztül kialakított mechanizmusokra, amelyek továbbfejlesztésétől azt remélte, hogy békésen kontrollálhatóvá tesznek egy nagyobb, minőségi elmozdulást is. A tartósan orientáló determinációk szintén azt sugallták: a modern központosító rendszerek átalakításának pályája „automatikusan” adott, ezen maradván *lehet* optimális és a kontinuitást biztosító megoldást találni egy komolyabb átalakulásra. A korábbi stratégia szerves folytatásaként akart tehát – „felvilágosult” módon – liberalizálni és részlegesen demokratizálni. Mindenekelőtt azonban továbbra is a világgazdasági szempontokhoz akarta hajlítani a régió teljes működését.

Az európai szovjetvariáns rendszerek több évtizedes tendenciáit tekintve Gorbacsovnak és az őt közvetlenül megelőző vezetőknek tehát lehetett koncepciójuk a szovjet-orosz birodalom megszüntetve megtartására, azaz arra, hogy az átvezethető legyen potens nagyhatalomként a 21. századba. A nyolcvanas években rövid távra olyan fordulatot terveztek, amely *addigi stratégiai elképzeléseik és intézkedéseik egyenes következménye* volt. Ebben a szakaszban azonban a korábbiakhoz képest már radikálisan csökkentek a választási lehetőségek. A szovjet gazdaság szétzilálódott (és nemcsak a reformok miatt, hanem több más külső determinációs elem okán is). Nagyhatalmi – finansziális és menedzselési – terhei régen meghaladták kapacitását, adósságai jócskán túlnőttek teljesítőképességén, az amerikai nyomás pedig csak akkor mérséklődött némiképp, amikor látszott, hogy Moszkva egyoldalú engedményekre is hajlandó. Ebben a helyzetben a gorbacsovi kormányzás előtt három út nyílt, hasonlóan egyes dél-amerikai választási lehetőségekhez:¹² 1. megadja magát az összeomlásnak; 2. az interdependens és integrációs hatások feltartóztatása érdekében visszazár, illetve visszakanyarodik egy erősen központosító, zárt, protekcionista sztálini típusú modell felé; 3. vagy felgyorsítva folytatja az „átmeneti” modell gyors meggyökereztetését. Ez utóbbi egyértelműen előremenekülő stratégiát jelentett a mikro-, makro- és szuperstruktúrákban, azaz

¹¹ Svetlana Savranskaya: The Logic of 1989. The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In Tom Blatnon – Svetlana Savranskaya – és Vladislav M. Zubok (eds.) *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest – New York, CEU Press, 2010. 1–47. 29, 39–40.

¹² Luciano Martins: The "liberalization" of Authoritarian Rule in Brazil. In: Guillermo O'Donnell – Philippe C. Schmitter – Laurence Whitehead (eds.) *Transition from authoritarian rule. Latin America*. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press, 1989. 72–94. 91.

a nemzetközi kapcsolatokban. Szerencsés kimenetel esetén ez nem zárta ki az újabb szovjet térnyerést sem.

A kudarc mindenekelőtt a sokrétegű centrifugális erők rendkívüli felerősödése és az időtényező többszörös összefüggéséből eredt. A végső kritikus pillanatokban nem sikerült a rugalmasnak szánt forgatókönyveket megvalósítani, mert a külső és belső tényezők kölcsönhatásai visszafordíthatatlanul széttartóvá tették a kezdetektől kontrollált és később is befolyásolni vágyott folyamatokat. Különösen a korszakos gyorsulás, az interdependenciák rendkívüli vonzása és a telítettségi fok hirtelen radikális csökkenése befolyásolta nagymértékben a tervek kivitelezhetőségét.

Mindazonáltal a nyílt erőszak kerülése nemcsak jelezte a szovjetrendszeren belüli több évtizedes erőszak-szofisztikálódás egyik látványos fordulópontját, de egyértelműen át is vezet a posztszovjet-hibridrendszer korszakba. A putyini *szuverén demokráciaként* öndefiniált formáció már változatos hibrid módszereket alkalmaz kifelé és befelé egyaránt, amelyek erőszak-komplementerekként egyre inkább és egyre hatékonyabban helyettesítik indirekt technikákkal a klasszikus terrorjellegű erőszakot.¹³

Hosszú út a demokráciába?

A szovjet szféra a totális korporációs berendezkedéstől és a mindenható pártvezér uralmától hosszú utat tett meg a civileknek is némi mozgásteret engedélyező formáig, illetve a szekularizáltabb elnöki hatalom preferálásáig. A meghódított és alkalmazkodó kelet-közép-európai térség kényszerűen követte a posztmonarchikus birodalom átalakulási fázisait, amelyek meghatározták létének egészét a politikai irányítástól a gazdaság szervezésén keresztül az oktatás, a kutatás, a kultúra, a tájékoztatás működtetéséig. A magyar történelem 1945 utáni fejlődése is ezekbe az áramlatokba illeszkedett; történelmének második világháború utáni eseményeit döntően determinálták az alkalmazkodó, követő birodalmi működés törvényszerűségei.

A rendszer átalakulásainak értelmezése azonban most már nem csak azért fontos, mert kényszerűen közvetlen tapasztalatot jelentett a csatolt térségek számára is, hanem mert vizsgálata közelebb vihet annak megértéséhez, hogy miként és miért „hangolódik át” egy totalitárius működés rugalmasan autoriter-korporatívva anélkül, hogy valóban demokratikussá akarna válni. A változatosan központosító

¹³ Sergei Guriev – Daniel Treisman: How Modern Dictators Survive: Cooptation, Censorship, Propaganda, and Repression”. *CEPR Discussion Papers* 10454, 2015.
https://extranet.sioe.org/uploads/isnie2015/guriev_treisman.pdf. Eredeti letöltés: 2018. 11. 19. utolsó megtekintés: 2022. 09. 13.

struktúrák ezen az úton sokféle alakot vesznek fel az egészen elnyomótól a különböző mértékben integráló korporációkig. A világ több térségét érintő, de máig beláthatatlanul hosszú folyamat talán az abszolútizmusokról való leválás önálló fejezete, egy demokratikus elhajlás, amelyben a modern kihíváshoz alkalmazkodó társadalmak nem alakulnak gyorsan demokráciákká, hanem tartósan tendálnak olyan – különböző mértékben rugalmas – korporatív centralizációk sokszínű variánsai felé, amelyek mintegy királyok nélküli vezér-„demokráciák”¹⁴ eltérő árnyalatú rendszereit hozzák létre.

Mindazonáltal a mintakövetők társadalmi-gazdasági-politikai modelljei jónéhány közös szabályszerűséget is mutatnak. A posztmonarchikus, posztabszolutista rendszerek – az újkori angol polgári átalakuláshoz hasonlóan – többnyire lassan, jórészt evolúciósan formálódnak. Kompromisszumokkal – régi és új elemek egyesülésével – olyan struktúrákat alkotnak, amelyekben fokozatosan erősödik, majd gyengül a központi irányítás, és teret nyernek az önmozgó társadalmi elemek.

A lehetséges következtetések mellett több nyugtalanító kérdés azonban egyelőre minden bizonnyal nyitott marad. Így az is, hogy a szovjet galaxis felbomlásakor a megszabadult országok valóban kikerültek-e az elmúlt száz évre jellemző integrációs, korporációs és az interdependens turbulenciákból. A posztszovjet putyini kormányzást például a szakértők többsége centralizált korporatív (elnöki) etatizmusként írja le, és hasonlítja az iráni, venezuelai vagy szaúd-arábiai viszonyokhoz. A szovjetrendszerből kiszakadt Kelet-Közép-Európa államait is illetik kritikák, amelyek ugyan nem kérdőjelezzik meg a demokratikus parlamentarizmus jelenlétét, de többen kifogásolják a váltás következetlenségét, s a jövő is tele van még bizonytalanságokkal. Mindez arra utal, hogy bár a régió megszabadult a szovjet galaktikus kötöttségektől, de maradtak a felzárkóztató-determináló növekedési dilemmák és azok következményei. A rendszerváltás nem szüntette meg egyszer s mindenkorra a vélt vagy valós kényszereket: a protekcionista állami szerepvállalás vonzását kifelé és a korporatista társadalomműködtetés preferenciáit befelé. A váltás nem adott egészen megnyugtató választ arra sem, hogy a régió rövid távon meg tud-e szabadulni attól a demokráciadeficitől, amely a fejletlenebb társadalmak világgazdasági interdependencia-kitétségeből következik.

A folytonos érintkezés és egymásra utaltság ugyanakkor azt a kérdést is felveti, hogy ezek a rendszerek nem teremtenek-e olyan globális kontextusokat, amelyekben maguk is visszahatnak a velük folytonosan kooperáló legfejlettebb

¹⁴ Körösi András: *Vezér és demokrácia*. Budapest, L'Harmattan, 2005.

mag integritására. Azaz a követő-felzárkózó formációk vajon nem származtatják-e át saját működésük elemeit a fejlett centrumhoz, s az interdependens világban nem módosítják-e ezáltal „viszonzásként” a már működő demokráciákat is.

A teoretikus dilemmák tehát sokasodnak. Néhány évtizeddel ezelőtt még alapvetően a demokráciák és a totális rendszerek világos leírása volt az elemzők célja, ma már lényegesen nehezebben tipizálható történelmi folyamatokkal nézünk szembe. A korporativizmus sokféle változata, illetve a prezidenciálódás tendenciái ma már nagy kiterjedésű térségeket érintenek tartósan, ezért kérdés, hogy vannak-e abszolút kivételek, s miként és miért. A sajátos érintkezések és a latens konvergenciák miatt a (poszt)tranzitológia jó ideje intenzíven keresi az új differenciáló szempontokat a demokráciák és a változatosan autoriter működések vizsgálatához. Különösen a hibridként leírt struktúrák esetében nehéz azonban megmondani, hogy milyen mértékek, mércék alapján választjuk el a fokozatokat egymástól. Kiindulópontként ugyan mondhatjuk, hogy egy rendszer alapvetően vagy demokratikus vagy autoriter. Ebből az is következhet, hogy a fő választóvonal még mindig tisztán a demokrácia és nemdemokrácia határán van, de a kicsit is hibrid megoldásoknál már gyorsan elbizonytalanodnak a teóriák a határvonalak kijelölésekor, s ez jövőjük megjóslásakor még inkább igaz. A szovjetrendszer működésének újragondolt története talán ehhez is szolgál némi hasznosítható tanulsággal.

Az elemző mindehhez a tisztánlátás törekvését adhatja azt remélve, hogy így hozzájárulhat olyan rendszerek formálódásához, amelyek alkalmazkodni tudnak a változó kihívásokhoz, de közben teret hagynak a szabad, öntevékeny civil cselekvésnek, létezésnek is. Mert az ember számára az anyagi biztonság és a jólét mellett a szabadság nem kevésbé fontos érték.

IV. A disszertáció témakörében megjelent publikációk

Könyvek

Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa. Budapest, Osiris Kiadó, 2022.

Ennivaló és hozomány: A kora kádárizmus ideológiája. Budapest, Magvető Kiadó, 1998.

Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990. Budapest, Osiris Kiadó, 2014.

A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 1–4. köt. Dokumentumok, 1988. november 27. – 1989. június 10. (– társszerz.: Bozóki András – Elbert Márta – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán) Budapest, Magvető Kiadó, 1999.

A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 5–8. köt. (– társszerz.: Bozóki András – Elbert Márta – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok. (– társszerz.: Békés Csaba – Malcolm Byrne – Ripp Zoltán – Vörös Miklós) Budapest, National Security Archive, Cold War History Research Center, 1956-os Intézet, 1999.

Political transition in Hungary, 1989–1990: A Compendium of Declassified Documents and Chronology of Events. Csaba Békés, Malcolm Byrne, Zoltán Ripp, Miklós Vörös (co-eds.) Budapest–Washington D.C., National Security Archive, Cold War History Research Center, 1956 Institute, 1999.

A rendszerváltás forgatókönyve 1–6. és 8. kötet: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben [CD-ROM]. (– társszerz.: Bozóki András – Elbert Márta – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

A magyar pártok jövőképe a rendszerváltástól máig. (– társszerz.: Békés Csaba) Budapest, Nemzeti Fejlesztési Hivatal, 2004.

Students on the Cold War: New findings and interpretations. (– co-ed.: Csaba Békés) Budapest, Corvinus University of Budapest, 2019.

Tanulmányok

Kelet-közép-európai integrációs keretek, 1945–1990. A magyar külpolitika viszonya az európai integrációkhoz. In: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.) *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 185–209.

Globális versengések metszetei: a szovjet blokk és a hidegháborús kihívások. *Korall* 2021. 22: 85. 93-112.

Globalizációpercepciók: Szovjet típusú modellek és a „technológiai racionalitás”. Szeged, MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, 2021.

Az ideológia mint erőszak. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.) *Történelem és erőszak*. Szeged, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2021. 352–364.

A Múltunk körkérdése a rendszerváltás 30. évfordulóján. *Múltunk*, 2019:3. 207–212.

The Decades of Détente. *Múltunk*, 2019, 64: Special Issue, 28–58.

Doktrínák hálójában: A kelet-közép-európai rendszerváltás néhány elméleti kérdése. (– társszerző: Békés Csaba) In: Vitári Zsolt (szerk.) *Globalis vetületek: Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára*. Budapest – Pécs, PTE BTK Történettudományi Intézet, Fakultás Könyvkiadó, 2018. 245–252.

A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei: A népi demokratikus elkanyarodás. In: Gyarmati, György; Pihurik, Judit (szerk.) *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról*. Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL), Kronosz Kiadó, 2018. 133–162.

Nagy Imre és Kádár János. A politikai ellenállás és együttműködés paradoxonjai. *Korunk* (Kolozsvár) 2018, 29: 2. 97–104.

Socialist or Realist: The Poetics of Politics in Soviet Hungary. In: Evgeny Dobrenko – Natalia Jonsson-Skradol (szerk.) *Socialist Realism in Central and Eastern European Literatures under Stalin. Institutions, Dynamics, Discourses*. Cambridge, Anthem Press, 2018. 217–234.

A szovjet–kelet-európai viszony átalakulása a korai Hruscsov korszakban. (– társszerz.: Békés Csaba) *Acta Scientiarum Socialium* 2016, 17–33.

Hruscsov és Kádár. Az elhalasztott lehetőség: a szovjet csapatok kivonásának terve 1958-ban. (– társszerző: Békés Csaba) In: Koller Boglárka – Marsai Viktor (szerk.) *Magyarország Európában, Európa a világban*. Tanulmánykötet Gazdag Ferenc 70. születésnapjára. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2016. 85–93.

Hruscsov, a kubai rakétaválság és a szovjet blokk. (– társszerző: Békés Csaba) *Acta Scientiarum Socialium*, 2014:42. 85–96.

A kritikai gondolkodás integrálása a szovjetrendszerbe. *Kritika*, 2013, 42: 11–12. 9–11.

Hungary and the Cuban Missile Crisis: Selected Documents, 1961–1963. (– társszerz.: Békés Csaba) *Cold War International History Project Bulletin*, Washington DC, Woodrow Wilson Center Press, 2012, 17/18, 410–462.

Versuch der Optimierung. Reformmodell in der Kultur, 1965–1973. In: Rainer M. János (szerk.) „*Die Sechziger Jahre*” in Ungarn. Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2009. 159–205.

Az emberi tényező. Ideológiai átalakulás a hetvenes években. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.) *Rendszerváltás és Kádár-korszak: távolodás és közelítések*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth Kiadó, 2008. 523–540.

A történeti tudat sokszínűsége. In: Vargyas Zoltán (szerk.) *Mit kezdjünk vele? Kádár János (1912–1989)*. Budapest, XX. Század Intézet, 2007, 100–108.

An attempt at optimization: The reform model in culture, 1965–1973. In: Rainer, M János – Péteri György (szerk.) *Muddling through in the long 1960s: Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*. Budapest – Trondheim, Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution, Program on East European Cultures and Societies. 2005. 53–82.

Az optimalizálás kísérlete. Reform-modell a kultúrában. 1965–1973. In: Rainer M. János (szerk.) „*Hatvanas évek*” Magyarországon: *Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 161–198.

From ‘Model Change’ to Regime Change: The Metamorphosis of the MSZMP’s Tactics in the Democratic Transition. In: Bozóki András (ed.) *Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy: analysis and documents*. Budapest, Central European University Press, 2002. 41–69.

Political Transition in Hungary in 1989. Selected Documents. (– co-editor: Békés Csaba) *Cold War International History Project Bulletin*, Woodrow Wilson Center Press, 2001, 12/13. 73–87.

A tájékoztatás és az információ kérdései, az új tájékoztatási törvény. In: Kalmár Melinda – Révész Béla: *A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 6. kötet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 473–476.

A választásokkal kapcsolatos kérdések, a választójogi törvény. In: Kalmár Melinda – Révész Béla (szerk.) *A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 6. kötet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 351–356.

A politikai pártok működésének szabályozása. In: Kalmár Melinda – Révész Béla (szerk.) *A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 6. kötet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 173–177.

Modellváltástól a rendszerváltásig. Az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben. In: Bozóki András (szerk.) *A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. kötet: Alkotmányos forradalom: tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 283–307.